

Ψυχολογία και φύλο στην Ελλάδα:
Το απόν αντικείμενο της επιθυμίας

Χρύση Ιγγλέση

Σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, τα κοινωνικά φαινόμενα, οι επιστημονικές θεωρίες ή τα καλλιτεχνικά ρεύματα της Δύσης συναντούσαν στη χώρα μας αντιστάσεις και εμπόδια, από εκείνους τους φορείς που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον θα περίμενε κανείς να θελήσουν να τα γνωρίσουν, πριν τα απορρίψουν ή τα ασπαστούν.

Αναφέρομαι στη δύσκολη πορεία της επιστήμης της ψυχολογίας στην Ελλάδα, που μόλις το 1986 άρχισε να διδάσκεται σε αυτόνομο Τμήμα στο πανεπιστήμιο, στην αντίστοιχη, αν και ιδιαίτερη, πορεία της μεγάλης ψυχολογικής θεωρίας και πρακτικής που ονομάζεται ψυχανάλυση, και τέλος στο φεμινισμό ως θεωρία, κοινωνικό κίνημα και πρακτική. Τα θέματα είναι πολύπλοκα, τα πεδία εκτεταμένα και ετερογενή, θα μου επιτρέψετε όμως να παρακολουθήσω ένα συλλογισμό που διαμορφώθηκε στην προσπάθειά μου να μελετήσω τη βιβλιογραφία και να συγκροτήσω έναν –ισχνό– απολογισμό της σχέσης ψυχολογίας και φύλου στη χώρα μας.

Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία. Άμεσα συνδεδεμένη με το θέμα μου, που αφορά την πρόσληψη και χρήση της έννοιας του φύλου (gender) στο χώρο της ψυχολογίας στην Ελλάδα, είναι και η εικόνα που αναδύθηκε βίων παράλληλων και στους τρεις αυτούς χώρους – της ψυχολογίας, της ψυχανάλυσης και του φεμινισμού/γυναικείων σπουδών– στις δυσκολίες που συναντούν, στις απορρίψεις που δέχονται, για να αποκτήσουν στις μέρες μας, μόνο, θεσμική και επιστημονική οντότητα.

Μια πρώτη λοιπόν διαπίστωση είναι ότι καθ'όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, η ψυχολογία, η ψυχανάλυση και ο φεμινισμός θεωρήθηκαν επικίνδυνα για τη ‘δημόσια υγεία’, απορρίφθηκαν πριν ακόμα γίνουν ευρύτερα γνωστά, ενώ οι προσπάθειες διάδοσής τους από τους οπαδούς τους, συνάντησαν τείχη υψηλά και αξεπέραστα. Επίσης, η ιστορία και των τριών αυτών χώρων παρουσιάζει κενά δεκαετιών, παλινδρομήσεις και αδιέξοδα, ώστε έχει κανείς την εντύπωση ότι οι εκάστοτε οπαδοί ξεκινούν από το μηδέν κάθε φορά για να αναλωθούν, χωρίς σημαντικά αποτελέσματα.

Αυτή η κοινή μοίρα έχει βέβαια σχέση με την ίδια τη φύση των αντικειμένων, αλλά και με την ιδιαιτερότητα της ελληνικής πολιτισμικής πραγματικότητας στην οποία εισάγονται, όπως αυτή ανθίσταται, μεταλλάσσεται, και σταδιακά εκσυγχρονίζεται στο πέρασμα του αιώνα. Νομίζω, δείγμα αυτού του εκσυγχρονισμού, τα τελευταία είκοσι χρόνια, είναι και η ανάγκη των ερευνητών από τους συγκεκριμένους χώρους να ανιχνεύσουν το παρελθόν για να βρουν τις απαρχές, να κατανοήσουν την ιστορία τους, προσδίδοντας εύρος στο αντικείμενό τους και υπόσταση στην “ευάλωτη” ακόμα παρουσία τους. Στους ιστοριογραφικούς απολογισμούς και στα τρία αυτά πεδία, αναφέρεται για ορισμένες δυνατότητες που προσφέρει η περίοδος του Μεσοπολέμου, το σύντομο, πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1960 και τέλος η Μεταπολίτευση, η οποία θεωρείται ότι σηματοδοτεί την αρχή μιας συστηματικής διαδικασίας εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού των θεσμών στη χώρα μας.

Θα δανειστώ ορισμένα μόνο σημεία από κείμενα που βρήκα διαφωτιστικά για την διαχρονική κατάσταση της ψυχολογίας, της ψυχανάλυσης και του φεμινισμού στην Ελλάδα, αλλά και τις ερμηνείες τους εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για το θέμα μου που αντλεί και από τα τρία αυτά πεδία.

Ξεκινώντας από την Ψυχανάλυση, θα αναφερθώ στο άρθρο της Ελένης Τζαβάρα (1984) που βρίσκεται στον τόμο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, την πρώτη συλλογική προσπάθεια ιστορικής καταγραφής και αναστοχασμού σχετικά με τις δυσκολίες εισαγωγής, διείσδυσης και εξάπλωσης της ψυχανάλυσης στη χώρα μας.

Διαφορετική από άλλες προσεγγίσεις, που αποδίδουν την περιθωριακή θέση της ψυχανάλυσης στον τόπο μας σε παράγοντες εξωτερικούς, για παράδειγμα στη χρόνια ενσωμάτωση της ψυχολογίας στη φιλοσοφία και στις αντιστάσεις του ψυχιατρικού θεσμού, η Τζαβάρα εστιάζεται στο ρόλο των ελληνικών πολιτισμικών δομών και της ίδιας της ψυχαναλυτικής θεωρίας για να ερμηνεύσει από μια άλλη οπτική το φαινόμενο.

Για αυτήν, η ιστοριογραφία που θα αντλούσε “αποκλειστικά” τις ερμηνείες της από την εξωτερική πραγματικότητα θα μπορούσε να “... είναι μια προβολή προς τα έξω αυτού που είναι *δυσβάσταχτο* σαν παραδοχή στο εσωτερικό” (σ. 200, έμφαση δική μου). Είναι γεγονός, ότι, η ψυχανάλυση από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της προκάλεσε μεγάλη αναταραχή, θυμό και απόρριψη, δηλαδή πλήθος αντιστάσεων που ο Freud είχε ήδη κατωνομάσει σε μια σειρά κειμένων. Η Τζαβάρα αντλεί από τα κείμενα αυτά που αναλύουν τη “δυσκολία [αποδοχής] της ψυχανάλυσης” από το ιατρικό και φιλοσοφικό κατεστημένο στη Βιέννη, στο τέλος του 19ου αιώνα. Γίνεται σαφές ότι “η δυσκολία” αφορά τις ασυνείδητες αντιστάσεις των θεσμών και ατόμων στις πολλαπλές ανατροπές που συγκροτούν την ιδιαιτερότητά της ψυχανάλυσης ως επιστήμης και πρακτικής.

Η Τζαβάρα προχωρεί στη δική της ανάλυση, εστιάζοντας στις κοινωνικοπολιτισμικές δομές για να κατανοήσει τις αντιστάσεις που λειτούργησαν, καθιστώντας την ψυχανάλυση ξένο σώμα στον ελληνικό χώρο. Όπως γράφει: “Η ψυχανάλυση, ως ερμηνευτικό σχήμα των παθολογικών φαινομένων και ως θεωρία συγκρότησης του ψυχισμού, ανατρέπει θεμελιακές παραδοχές της γενικότερης θεώρησης του κόσμου και της κοινωνίας, *προτείνοντας έναν επαναπροσδιορισμό των κατηγοριών μέσα-έξω, ατόμου-κοινωνίας, επιθυμίας-νόμου.*” (σ. 204, έμφαση δική μου).

Η φρουδική θεωρία της σεξουαλικότητας και του ασυνείδητου προκαλεί φόβο, αφού διαταράσσει την κοινωνική οργάνωση που στηρίζεται στο έλεγχο των ενορμήσεων, και υπονομεύει τον θεμελιώδη θεσμό της οικογένειας. Για την ψυχανάλυση η οικογένεια είναι το πεδίο των εσωτερικών συγκρούσεων και απωθήσεων, το πεδίο της πάλης ανάμεσα στην επιθυμία και το νόμο. Αλλά και για την ψυχική ασθένεια, η ψυχανάλυση είναι αντίθετη με τις θέσεις της ψυχιατρικής, εφόσον η ψυχανάλυση θεωρεί την ψυχική ασθένεια ως αποτέλεσμα ενδοψυχικής σύγκρουσης και όχι ως αποτέλεσμα εξωτερικών ή οργανικών αιτιών. Τέλος, ανατρεπτική είναι και η σύμβαση της ψυχαναλυτικής θεραπείας, δηλαδή η ανορθόδοξη/παράξενη σχέση αναλυτού-αναλύοντος, αποκλειστική, στενή και αποκομμένη από την οικογενειακή και εξωτερική πραγματικότητα.

Σύμφωνα με την προσέγγιση της Τζαβάρα, τα παραπάνω χαρακτηριστικά κάνουν την ψυχανάλυση τόσο “ετερογενή” για την ελληνική κοινωνία ώστε να είναι αδύνατη η θεσμοποίηση και διάδοση της για τόσες δεκαετίες. Η συγγραφέας στηρίζεται στις πολιτισμικές σημασίες που καταγράφει η λαογραφία και οι εθνολογικές έρευνες, οι οποίες δείχνουν πόσο η ελληνική κοινωνία δεν έχει αποκοπεί από τη μαγική σκέψη. Το κακό έρχεται απ’έξω και το άτομο είναι αμέτοχο θύμα. Η αιτία δεν βρίσκεται μέσα του, ούτε και στον ασφαλή οικογενειακό χώρο που θεωρείται χώρος του εκπολιτισμού και της τάξης. Όπως γράφει: “Θα ήταν παρακινδυνευμένο αν λέγαμε ότι στην Ελλάδα η κοινωνική οργάνωση και η δυναμική, ακόμα και στον αστικό χώρο, καλύπτονται κατά βάση από τον οικογενειακό θεσμό;” (σ. 208)

Με τέτοια πολιτισμικά δεδομένα, η Τζαβάρα θεωρεί ότι η ερμηνεία της καθυστέρησης πρέπει να αναζητηθεί, πέρα από τις θεσμικές αντιστάσεις που καταγράφει η ιστορία, στο σημείο συνάντησης “της ασυμβατότητας του ψυχαναλυτικού λόγου και του σημαίνοντος συστήματος του ελληνικού πολιτιστικού μορφώματος.” (σ. 202) Η αμφισβήτηση θεμελιωδών αξιών της κοινωνίας όπως αυτές που αφορούν την οικογένεια και την ιδεολογία που την περιβάλλει και η ανατροπή βασικών κατηγοριών (π.χ. μέσα-έξω) συνέβαλαν ώστε στην Ελλάδα “η ψυχανάλυση δεν συνάντησε απλώς αντιστάσεις, αλλά προκάλεσε αισθήματα ‘ανοίκειου’. Το περιεχόμενό της... κρίθηκε από τον επίσημο ψυχιατρικό, ψυχολογικό και φιλοσοφικό λόγο ανοίκειο, ανάρμοστο.” (σ. 210).

Αξιοπρόσεκτος είναι ο ψυχαναλυτικός όρος που μεταχειρίζεται η συγγραφέας: στο ομότιτλο άρθρο του Freud (1919), “Ανοίκειο” είναι αυτό που “μας προκαλεί τρόμο γιατί δεν είναι γνωστό και οικείο”, “αυτό που θα έπρεπε να μείνει κρυφό και ήρθε στο φως”, αλλά και “αυτό που μας πηγαίνει πίσω στο γνωστό και οικείο” μέσα από ασυνείδητες διαδικασίες, ανεξέλεγκτες και τρομακτικές. Η Τζαβάρα θεωρεί ότι το “ανοίκειο” της ψυχανάλυσης είναι που προκαλεί τη βίαιη και επαναλαμβανόμενη απόρριψη της στην ελληνική κοινωνία. Είναι η αίσθηση του ανοίκειου που το κάνει “δυσβάσταχτο σαν παραδοχή στο εσωτερικό” και ευθύνεται για το ότι επί πολλές δεκαετίες η ψυχανάλυση καταδικάστηκε στην περιθωριοποίηση και τη σιωπή.

--Γραμμενο είκοσι χρόνια αργότερα, [από το άρθρο της Τζαβάρα] το άρθρο της Μαρίας Μητροσύλη (2001) στο ψυχαναλυτικό περιοδικό *Εκ των Υστέρων*, με τίτλο “Θεσμικά Όρια και Οριακοί θεσμοί” αναπτύσσει από νομική/κοινωνιολογική σκοπιά τους λόγους για τους οποίους άργησε τόσο πολύ η θεσμοποίηση της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα. Κατ’αρχάς, η συγγραφέας ορίζει την ψυχανάλυση ως παραδειγματικό *οριακό θεσμό* (διαμεσολαβητικό) ανάμεσα στο κοινωνικό και το ψυχικό, το πολιτικό και το ψυχολογικό, το πλαίσιο/νόμο και το ασυνείδητο. Εύγλωτο παράδειγμα της οριακής αυτής υπόστασης είναι κατά την συγγραφέα το γεγονός ότι ακρογωνιαίος λίθος της επαγγελματικής διαμόρφωσης του αναλυτή είναι η προσωπική του ανάλυση (σ. 154). Όπως παρουσιάζει στο άρθρο της, ένα σύνολο κανόνων, εσωτερικευμένων και μη, διέπει τη λειτουργία τόσο των εταιρειών ή ομάδων, όσο και των ατόμων που ασκούν την ψυχανάλυση, σε πολλά επίπεδα– πραγματικό, συμβολικό, φαντασιωσικό. Εξίσου σημαντικό είναι ότι τα μέλη έχουν την αίσθηση του ανήκειν και μοιράζονται μιά συγκεκριμένη έννοια του “θεμιτού”. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε, λέει η συγγραφέας, ότι ένας επιστημονικός θεσμός που λειτουργεί με τους όρους αυτούς, που οργανώνει την επικοινωνία των μελών μεταξύ τους όσο και τα πλαίσια μέσα στα οποία θα αναπτυχθούν οι πρακτικές του, ανήκει στην *νεωτερικότητα*.

Η Μητροσύλη δείχνει πως, αντίθετα, απουσιάζουν από την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της οι διαστάσεις εκείνες που γεννήθηκαν στη Δύση και όρισαν την απαρχή της νεωτερικότητας. Η Ελλάδα ως απόγονος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κληρονομεί τα χαρακτηριστικά απολυταρχικού κράτους, κοινωνίας και πολιτισμού, όπου απουσιάζει η εμπειρία της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι το κράτος δικαίου, με κύρια χαρακτηριστικά την ισονομία, την ελευθερία και την ορθολογική και απρόσωπη σχέση κράτους και υπηκόων, δεν υιοθετήθηκε από την ελληνική κοινωνία. Ελλείπει κοινωνικού συμβολαίου, οι σχέσεις κράτους και υπηκόων συνέχισαν να είναι πελατειακές και προσωπικές. Όσο για το πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζεται διαχρονικά η προσπάθεια διείσδυσης της ψυχανάλυσης, η συγγραφέας, όπως και η Τζαβάρα νωρίτερα, θεωρεί ότι "... η ελληνική κοινωνία μέχρι το 1974 ως κοινωνία ύστερης ανάπτυξης φαίνεται ότι δεν έκαν[ε] βαθιά ρήξη με τη μαγική και θρησκευτική σκέψη, δεν αμφισβήτησ[ε] ουσιαστικά τους θρησκευτικούς ή άλλους φονταμενταλισμούς, τις παραδοσιακές δομές και δεν παρήγαγ[ε] μια νεωτερική ερμηνεία του ανθρώπινου ψυχισμού, του υποκειμένου της τρέλλας και του δικαίου" (σ. 155-156).

Η μελέτη της Μητροσύλη καταλήγει στη διαπίστωση ότι "η εισαγωγή" θεσμών και νόμων της νεωτερικότητας από τη Δύση, για παράδειγμα η εγκαθίδρυση της ψυχιατρικής, ή της ψυχολογίας δεν συνοδεύεται ακόμα και σήμερα, με μια "ριζική αμφισβήτηση ορισμένων κοινωνικών σημασιών, οι οποίες δίνουν δημιουργικό νόημα στους θεσμούς και τους νόμους". (σ. 156)

Ο ψυχίατρος Θανάσης Καράβατος, τέλος, στη σύντομη και πυκνή, εισαγωγή μονογραφίας του με τίτλο *Τα πρώτα βήματα της ψυχολογίας στην Ελλάδα* (1991) αναφέρεται επίσης στις αντιστάσεις και την αρνητική υποδοχή της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης από το ψυχιατρικό και φιλοσοφικό κατεστημένο. Δυσανεστημένος για την δυσμενή κατάσταση των ψυχιατρικών πραγμάτων στη χώρα μας, χαρακτηρίζοντας κρίσιμους τους καιρούς, ο Καράβατος θεωρεί επιβεβλημένη "την ιστορική μελέτη των επιστημονικών αντιλήψεων που αφορούν στα ψυχικά φαινόμενα". Και αυτό γιατί "εν τέλει, η παρουσία ή απουσία μιάς αντίληψης μπορεί να δρα καθοριστικά και στην ίδια τη συγκρότηση άλλων, είτε εδραιωμένων είτε νεοαναπτυσσόμενων, αντιλήψεων" (σ. 12).

Σύμφωνα με τη συλλογιστική αυτή ο συγγραφέας μας καλεί να στοχαστούμε πάνω στα δυσμενή αποτελέσματα της καθυστέρησης και της αποσπασματικότητας στον τρόπο που προσλαμβάνονται τα ψυχικά φαινόμενα στην Ελλάδα, προσθέτοντας μια καινούρια διάσταση στα όσα ανέφερα ως τώρα: "Μια απουσία, [γράφει] δεν πρέπει να προσμετράται μόνο ως ελλειμματικότητα. Στα αρνητικά που επιφέρει η έλλειψη προστίθενται πάντοτε και όσα 'υπάρχοντα' παραμορφώνονται από την απουσία. Από την αδυναμία δηλαδή να τεθούν οι πρώτες προϋποθέσεις και οι αναγκαίοι όροι για ένα διάλογο που διαμορφώνει" (σ. 18, υποσ. 11). Παίρνοντας για παράδειγμα την αντιψυχιατρική, που εισάγεται από ξένα προς εμάς ιστορικά, κοινωνικά και επιστημονικά δεδομένα, θεωρεί ότι "... στην Ελλάδα, με ασυλική ακόμη ψυχιατρική, χωρίς εδραιωμένη ψυχανάλυση, η αντιψυχιατρική εισέβαλε μέσα από τα χάσματα και τις χασμωδίες του επιστημονικού λόγου για να γίνει κι αυτή '...μικρομεσαία', εισαγόμενο είδος..." (σ. 17, υποσ. 4). Στην περίπτωση αυτή, "...η απουσία της ψυχανάλυσης στη χώρα μας ήταν κάτι περισσότερο από μια έλλειψη. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας καθώς και ο τρόπος εγκαθίδρυσης αλλά και ανάπτυξης

της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα, δεν πρέπει να είναι παράγοντες άσχετοι και με ό,τι εντέλει αναδύθηκε για να καλύψει το ‘χάσμα’” (σ. 18, υποσ. 11).

Από το χώρο του φεμινισμού τα πράγματα εμφανίζονται λίγο διαφορετικά, χωρίς κατά τη γνώμη μου να αναιρούν την αίσθηση των παράλληλων βίων, όπως είπα από την αρχή. Στο βιβλίο τους *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (1985) η Εφη Αβδελά και η Αγγέλικα Ψαρρά υποστηρίζουν ότι “Θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου ξενόφερτος, ξένο σώμα στην ελληνική κοινωνία, αντικείμενο ενασχόλησης μιας μικρής ομάδας διανοουμένων γυναικών”. Και αυτό, γιατί παρά τα φαινόμενα “... οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου ... είναι γέννημα της συγκεκριμένης ελληνικής πραγματικότητας. Με τις διεκδικήσεις τους εκφράζουν ένα νέο κοινωνικό αίτημα της εποχής τους: τη χορήγηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στις γυναίκες” (σ. 29-30). Αναλύοντας φεμινιστικά κείμενα εκείνης της εποχής, οι συγγραφείς δείχνουν ότι το αίτημα ήταν συνέπεια μιας ιστορικής εξέλιξης που έκανε φανερή την αναντιστοιχία ανάμεσα στην αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στην οικονομική και κοινωνική ζωή και στην κατώτερη κοινωνική και πολιτική τους θέση.

Παρά την διορθωτική αυτή ανάγνωση, νομίζω, ότι εξακολουθεί να υφίσταται το γεγονός της απόρριψης του φεμινισμού στην Ελλάδα και των δυσκολιών που συνάντησε η διάδοση του καθ’ όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, όπως και το ότι δεν απέκτησε ιστορική συνέχεια, αφού λόγω της εκάστοτε συγκυρίας δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί αριθμητικά, να αποκτήσει υποστηρικτές και να θεσμοθετηθεί με τη μορφή οργανώσεων και άλλων αυτόνομων φορέων, μέχρι τις μέρες μας. Όπως και νωρίτερα φάνηκε στο χώρο της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης, η αίσθηση που έχουν οι γυναίκες οπαδοί του φεμινισμού είναι ότι ξεκινούν κάθε φορά από την αρχή, ότι βρίσκονται “υπό διωγμόν” και ότι η κοινωνία προσλαμβάνει το φεμινισμό ως “επικίνδυνον” για την οικογένεια, για να χρησιμοποιήσω κάποιους από τους τίτλους των φεμινιστικών κειμένων του Μεσοπολέμου.

Εξάλλου, οι Αβδελά και Ψαρρά τονίζουν το γεγονός ότι παρά τις ομοιότητες στη διατύπωση και στο περιεχόμενο ορισμένων αναλύσεων ανάμεσα στο Μεσοπόλεμο και τη μετά το 1974 περίοδο “η σύμπτωση... συντελείται μέσα στην άγνοια – δηλαδή το σημερινό γυναικείο κίνημα έχει ελάχιστα συνειδητοποιήσει ότι σε πολλά σημεία επαναλαμβάνει αυτά που άλλες γυναίκες έχουν πει και διεκδικήσει μισόν αιώνα νωρίτερα.” Για τις συγγραφείς, αυτό “αποδεικνύει [επίσης] την επικαιρότητα του ζητήματος: πόσο λίγο, δηλαδή, έχει αλλάξει η θέση των γυναικών σε μια κοινωνία η οποία, κατά τα άλλα, παρουσιάζει μιά ιλιγγιώδη εξέλιξη στα πενήντα αυτά χρόνια” (σ.19).

Ψυχολογία και Φύλο ... στη Δύση

Για να γίνει πιά κατανοητή η σοβαρότητα της απουσίας φεμινιστικού επιστημονικού λόγου στο χώρο της ψυχολογίας στην Ελλάδα, θα επιχειρήσω να διατρέξω τροχάδην ορισμένα μόνο από τα επιτεύγματα του, με την επίγνωση ότι όσα επιλεκτικά καταθέτω κάνουν προβληματική την αποσιώπηση όλων εκείνων των πεδίων και επεξεργασιών που διαχρονικά έχουν συμβεί, από τη δεκαετία του 1960 ως σήμερα. Παρ’ όλα αυτά, θα δώσω σύμβολικά το στίγμα του για δύο λόγους: πρώτον, γιατί για ένα μεγάλο κοινό είναι εντελώς άγνωστα, και δεύτερον, γιατί θεωρώ ότι έχουμε να

κάνουμε με ένα επιστημονικό πεδίο βαθύτατα υπονομευτικό της τάξης πραγμάτων, στη χώρα μας, γεγονός που το καθιστά εν πολλοίς “ανοίκειο”.

Το “Δεύτερο Κύμα” του φεμινιστικού κινήματος στη Δύση στις δεκαετίες 1960-1980 και οι πρακτικές του επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της ψυχολογικής θεωρίας, της πρακτικής και της μεθόδου. Με το πολιτικό αίτημα της αλλαγής της θέσης των γυναικών, και την καταγγελία της ψυχολογίας ως επιστήμης με αντικείμενο τον άνθρωπο γένους αρσενικού, οι γυναίκες ψυχολόγοι, οπαδοί του κινήματος, εστιάζουν στις γυναίκες ως υποκείμενα της έρευνας και της πρακτικής, φαινόμενο πρωτοφανές στην ιστορία της ψυχολογίας. Ξεκινώντας από τη φεμινιστική αρχή/σύνθημα “το προσωπικό είναι πολιτικό”, οι φεμινίστριες εμπνέονται από την εμπειρία των άλλων γυναικών αλλά και τη δική τους στα φυτώρια εκείνα που ονομάστηκαν “ομάδες συνειδητοποίησης” (consciousness raising groups), κατά την πρώτη περίοδο του κινήματος. Αυτές οι ετερογενείς, αυθόρμητες ομάδες γυναικών, αναδεικνύονται σε αυτοσχέδια πειραματικά εργαστήρια όπου το ατομικό βίωμα πολλαπλασιάζεται δυναμικά αναδεικνύοντας την παθογένεια των ψυχοκοινωνικών και πολιτισμικών εξαναγκασμών που δρουν στο γυναικείο ψυχισμό.

Την εποχή εκείνη, η γενικευμένη σε μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού εμπειρία επιτρέπει νέες προσεγγίσεις των ψυχολογικών συμπτωμάτων και δυσλειτουργιών που ταλαιπωρούν τις γυναίκες στην καθημερινή τους ζωή, εφόσον αρχίζουν να αναγνωρίζονται όχι ως συμπτώματα της ατομικής, ιδιαίτερης παθολογίας τους, αλλά ως αποτέλεσμα της υποτελούς θέσης τους στην πατριαρχική κοινωνία. Η μαζική εισροή νέων πληροφοριών προκαλεί επιστημολογικές τομές στο κατεστημένο της Ψυχολογίας, δημιουργώντας ένα νέο επιστημονικό πεδίο, που μέχρι σήμερα ακόμη, βρίσκεται έξω από τον κύριο κορμό, αφού η Ψυχολογία υπηρετεί ακόμα αναχρονιστικά, ορθολογικά μοντέλα. Γίνεται φανερό ότι η αντιμετώπιση των αιτημάτων των γυναικών, τα ‘δυνάμει’ κοινά βιώματα ψυχολόγου και πελάτιδας (όχι πλέον de facto ασθενούς), απαιτούν άλλα εννοιολογικά εργαλεία, απαιτούν μία *Νέα Ψυχολογία των Γυναικών* (Jean Baker Miller, 1976), ψυχολογία ‘γυναικοκεντρική’ που μελετά την *ιδιαιτερότητα* της εμπειρίας διαφορετικών γυναικών και της ψυχολογίας τους, δηλαδή των *υποκειμένων* (και όχι *αντικειμένων*) της θεραπευτικής πρακτικής και μαζί των ίδιων των ψυχολόγων. Στον ακαδημαϊκό χώρο, στο χώρο της έρευνας και της πρακτικής, οι ονομασίες “φεμινιστική” ψυχολογία ή ψυχολογία “του φύλου” ή ψυχολογία “των γυναικών” δηλώνουν αποκλίσεις επιστημονικές και ιδεολογικές, εφόσον το επιστημονικό αυτό πεδίο είναι συνυφασμένο διαχρονικά με το πολιτικό αίτημα της απελευθέρωσης.

Ο κλάδος, λοιπόν, της “φεμινιστικής ψυχολογίας”, προχωρεί – όπως γίνεται και στις άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες της εποχής – από την μελέτη του σεξ, του σεξουαλικού/βιολογικού, δηλαδή, ορισμού των φύλων και των ψυχολογικών διαφορών τους, στη μελέτη του ‘κοινωνικού’ φύλου (gender) ανδρών και γυναικών και των μεταξύ τους σχέσεων. Αυτό σημαίνει ότι το φύλο “κατασκευάζεται” κατά την κοινωνικοποίηση και την εσωτερίκευση των πολιτισμικών επιταγών. Το φύλο ως κοινωνική κατηγορία, (και όχι βιολογική), γίνεται αντικείμενο πολλών και γόνιμων επεξεργασιών, μεταξύ άλλων και όσων αφορούν τις σημασίες που προσλαμβάνουν οι όροι “ανδρας”-“γυναίκα”, “αρσενικό”-“θηλυκό” και τις ιεραρχίες που οι όροι αυτοί σηματοδοτούν στις διάφορες κοινωνίες.

Η έννοια της *υποχρεωτικής ετεροφυλοφιλίας ως κοινωνικού θεσμού* (Adrienne Rich, 1980) βρίσκεται γρήγορα στο επίκεντρο των ερευνών του φύλου και της σεξουαλικότητας, μέχρι και τις πιο πρόσφατες “μεταμοντέρνες” αμφισβητήσεις των ίδιων των κατηγοριών *άνδρας/γυναίκα* (Judith Butler, 1990). Οι τάσεις αυτές συναντούν από άλλο δρόμο τον Freud (1905), σύμφωνα με τον οποίο και τα δύο φύλα έρχονται στον κόσμο ως αμφισεξουαλικά και στη συνέχεια μόνο διαμορφώνουν την σεξουαλική τους ταυτότητα.

Το παράδοξο του Freud: Απόρριψη και Ενστερνισμός

Είναι ευρύτερα γνωστή η γενικευμένη επίθεση που δέχθηκε ο Freud, από τα πρώτα κιόλας χρόνια του δεύτερου φεμινιστικού κύματος, όσον αφορά τη διαφορά των φύλων και στηρίζεται στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο Φρόυδ κατηγορείται για την ουσιοκρατική διάσταση της θεωρίας του, σύμφωνα με την οποία η διαμόρφωση της σεξουαλικής ταυτότητας του μικρού κοριτσιού “προσκρούει πάντα στο βράχο της βιολογίας”, ή αλλιώς στην εγγενή της κατωτερότητα, λόγω απουσίας του πέους. Ένθερμη υποστηρίκτριά του υπήρξε η ψυχανάλυτριά Juliet Mitchell (1974), η οποία κυριολεκτικά έσωσε από τη δυσμένεια την πολύτιμη αυτή επιστημονική προσέγγιση, που, έκτοτε, προσφέρει πολλά στη γνώση του φύλου, αφού ερευνά την άλλη, την ασυνείδητη, πλευρά του ψυχισμού, τόπο των απωθήσεων και των εσωτερικεύσεων.

Αν διάφορες θεωρίες της ψυχολογίας αμφισβήτησαν το ιατρικό κατεστημένο και απο-παθολογικοποίησαν τα συμπτώματα των γυναικών, δημιουργώντας τις βάσεις για *συνειδητοποίηση, ενδυνάμωση και θεραπεία*, από τις πιό δημιουργικές στην παραγωγή νέας γνώσης είναι τελικά η τόσο αμφισβητημένη ψυχανάλυση. Παράδοξο, επίσης, αν αναλογιστεί κανείς τις καταγγελίες και την απόρριψη της από τις φεμινίστριες (δεν έχει κοπάσει εντελώς, π. χ. από τις αγγλίδες Μαρξιστικής επιρροής ψυχολόγους), είναι το γεγονός ότι, στη Δύση, η ψυχανάλυση απέκτησε τόσα πολλά νέα μέλη από το φεμινιστικό χώρο ώστε να μοιάζει για κοινωνικό φαινόμενο. Λιγότερο παράδοξο, αν σκεφτούμε ότι η υποδεέστερη θέση των γυναικών στην κοινωνία και η καταπίεσή τους γίνονται πιό κατανοητές αν εστιάσουμε στις πολύπλοκες και στενές σχέσεις μεταξύ ψυχικού και κοινωνικού, ατομικού και συλλογικού. Σχέσεις, που μέσα από τις διαδικασίες των ταυτίσεων και της εσωτερίκευσης, καθορίζουν τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και τον εαυτό μας.

Θα αναφέρω τα δύο μεγάλα ρεύματα, μόνο, όπου η σύζευξη της ψυχανάλυσης με το φύλο έχει αποδώσει πολύ σημαντικά αποτελέσματα. Και τα δύο εστιάζουν δημιουργικά στο ανεξερεύνητο πεδίο της πρώιμης σχέσης με τη μητέρα και της σεξουαλικότητας των γυναικών. Από τη μια οι ψυχανάλυτρες του Αγγλοσαξονικού χώρου (Juliet Mitchell, Jean Baker Miller, Nancy Chodorow κ.α., εδώ, θα πρόσθετα και το όνομα της αναπτυξιακής ψυχολόγου Carol Gilligan, το έργο της οποίας στηρίζεται στα ευρήματα της Baker Miller και συνεργατριών) υιοθετούν τη φρουδική θεωρία των σχέσεων με το αντικείμενο (object-relations theory), και από την άλλη, οι Γαλλίδες αναλύτρες (Lucy Irigaray, Hélène Cixous, Julia Kristeva κ.α.) οι οποίες δέχονται επιδράσεις από τον Lacan και τη γλωσσολογία. Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται υπέρβαση της κληρονομιάς των Πατέρων, ενώ ανοίγονται νέα πεδία έρευνας και γνώσης. Οι αναλύτρες φέρνουν στο φως την πολιτισμική σημασία της προοιδιπόδειας περιόδου για την ανάπτυξη του παιδιού, διαψεύδοντας την θεωρία της σκοτεινής, παθογόνου, συμβιωτικής σχέσης με τη μητέρα, όπου ο πατέρας ως τρίτος όρος απουσιάζει εντελώς. Ως γνωστόν, σύμφωνα με τη θεωρία του οιδιπόδειου

συμπλέγματος, εκείνος εμφανίζεται αργότερα, ως αυστηρή μορφή που εκπροσωπεί το Νόμο, για να εισάγει το παιδί στη συμβολική τάξη, στον πολιτισμό.

Οι νεώτερες έρευνες αναδεικνύουν αντίθετα την πρώιμη, και ευμενή παρουσία του πατέρα στη ψυχική ζωή του βρέφους, καθώς και την καθοριστική προσφορά της προοιδιπόδειας σχέσης με τη μητέρα και στο συμβολικό επίπεδο. Η αναβάθμιση της προοιδιπόδειας περιόδου ως τόπου πολιτισμικών σημασιών, επιτρέπει μια άλλη αντίληψη της γυναίκας και της θηλυκότητας, η οποία δεν στηρίζεται στην *έλλειψη* (του πέους) και είναι ζωτικής σημασίας για το φεμινισμό.

Για παράδειγμα, οι κλινικές έρευνες της Kristeva και άλλων Γαλλίδων αναλυτριών καταδεικνύουν ότι το πέραςμα στη συμβολική τάξη γίνεται *με την απόθεση του μητρικού, και τον υποβιβασμό της μητέρας*. Η Kristeva ονομάζει ‘χώρα’ τον προοιδιπόδειο (προ-λεκτικό) *σημειωτικό* τόπο, εκεί όπου οι αισθήσεις αφίνουν ίχνη/σημεία, δημιουργώντας έναν κώδικα σημείων, μια πρωτο-γλώσσα, που την ανιχνεύουμε στις σιωπές, στο *larsus*, στα λογοτεχνικά κείμενα. Ο μητρικός αυτός τόπος, τόπος μεταφορικός και όχι κυριολεκτικός, (ακόμα λιγότερο φυσικός), είναι πλήρης ‘νοημάτων’, απ’όπου απορρέουν η δημιουργικότητα, η φαντασία και η ευχαρίστηση (*jouissance*), εκφάνσεις της ψυχικής δραστηριότητας, οι οποίες απωθούνται, αφού προσλαμβάνονται ως επικίνδυνες για την κοινωνία των πατέρων.

Η Απουσία

Όσον αφορά το αντικείμενο *φύλο και ψυχολογία* στην Ελλάδα απουσιάζει. Οι γυναίκες ψυχολόγοι στη χώρα που δρουν συνειδητά στα όρια αυτού που θα ονομάζαμε φεμινιστική/του φύλου/των γυναικών ψυχολογία δεν ξεπερνούν τα δάκτυλα του χεριού. Ακόμα λιγότερες διδάσκουν εντάσσοντας στα μαθήματά τους την κατηγορία φύλο και δύο μόνον δημοσιεύουν (Τάνια Βοσνιάδου 1994, 2002, Χρύση Ιγγλέση 1989, 2001). Όσο για τα νέα προγράμματα Γυναικείων Σπουδών, βρισκόμαστε ακόμη μια φορά μπροστά σε ένα από τα “διαστροφικά φαινόμενα” (*effets pervers*) της καθυστέρησης. Έτσι ονομάζει η Μητροσύλη τα φαινόμενα που προκύπτουν από την ετεροχρονισμένη εισαγωγή νεωτερικών θεσμών στην ελληνική πραγματικότητα (ό.π., σ.160). Σχολιάζοντας την παρούσα συγκυρία και την εξάπλωση της ψυχανάλυσης και των ψυχαναλυτικών θεσμών στη χώρα, η Ελένη Τζαβάρα, με τη σειρά της, αναρωτιέται αν ο ψυχαναλυτικός λόγος στην κοινωνία και στους θεσμούς (κρατικό, πανεπιστημιακό) “...θα κατανοηθεί και θα διεισδύσει δημιουργικά ή πριν προλάβει να λειτουργήσει σαν ετερογενής λόγος έχει ήδη παραμορφωθεί και αλλοιωθεί...” (ό.π., σ.211).

Στο τεύχος της *Δίνης* (1993) *ιστορία γυναίκες και φύλο* δημοσιεύεται ένα κείμενο της συντακτικής επιτροπής, – γραμμένο το 1991 – με τίτλο: “Θεσμοθέτηση των ‘γυναικείων σπουδών’;”.

Το κείμενο επισημαίνει την εικοσαετή καθυστέρηση γυναικείων σπουδών, αναπτύσσοντας τις κύριες παραμέτρους της σημαντικής και γόνιμης παρουσίας του θεσμού, διεθνώς. Θέτει ενδιαφέροντα και επίκαιρα, ακόμα και σήμερα, ερωτήματα για το πεδίο των δυνατοτήτων γυναικείων σπουδών στις τότε κοινωνικές συνθήκες, όπως την απουσία φεμινιστικού κινήματος και φεμινιστικής επιστημονικής παραγωγής στην Ελλάδα, ενώ εκφράζει έντονες ανησυχίες για την πρόθεση

θεσμοθέτησης γυναικείων σπουδών από την κεντρική πολιτική εξουσία, με ενιαίο σχήμα σε όλα τὰ ΑΕΙ! Προφητική ανησυχία αν και πρόωρη. Χρειάστηκαν άλλα δώδεκα χρόνια πριν αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα.

Φέτος θα λειτουργήσουν για πρώτη φορά τα προγράμματα Γυναικείων Σπουδών στα Πανεπιστήμια, αν κρίνω από την ακαδημαϊκή εμπειρία μου δώδεκα ετών και από την πρόσφατη συμμετοχή μου σε επιτροπή πρόγραμματος σπουδών “για θέματα φύλου και ισότητας” (sic) του Πανεπιστημίου Αθηνών, μπορώ να βεβαιώσω ότι βρισκόμαστε εν πλήρη διαστροφή.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (1993). Θεσμοθέτηση των “γυναικείων σπουδών”;. *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό*, τ. 6.

Baker Miller, J. (1976). *Toward a New Psychology of Women*. Βοστώνη, Beacon Press.

Βοσνιάδου, Τ. (1994). Από μητέρα σε κόρη: Η μητρότητα ως πεδίο διερεύνησης της γυναικείας ταυτότητας. *Δίμη, φεμινιστικό περιοδικό*, τ. 7.

———, (2001). Από τη θεραπευτική στην ερευνητική σχέση: αφετηρίες, προσανατολισμοί, αναζητήσεις. Στο Θανοπούλου Μ. και Μπουτζουβή Α. (Επιμ.), *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα. Ειδικό τεύχος, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107 Α.

Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Νέα Υόρκη, Routledge.

Freud, S. (1905). *Three Essays on the Theory of Sexuality*, Standard Edition, τόμ. VII.

———, (1919). *The Uncanny*, Standard Edition, τόμ. XII.

Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and women's development*. Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη, Harvard University Press.

Ιγγλέση, Χ. (1989). *Πρόσωπα Γυναικών, Προσωπεία της Συνείδησης*. Αθήνα, Οδυσσέας.

———, (Επιμ.), (2001). *Ο Αναστοχασμός στη Φεμινιστική Έρευνα. Σκιαγράφηση μιας Αμφίθυμης Σχέσης*. Αθήνα, Οδυσσέας.

Καράβατος, Θ. (1991). *Τα Πρώτα Βήματα της Ψυχολογίας στην Ελλάδα. Η “Ψυχολογία” του Γεωργίου Σερούϊου (1841)*. Αθήνα, Οδυσσέας/Τρίαψις Λόγος 4

Kristeva, J. (1969). *Séméiotiké. Recherches Pour Une Sémanalyse*. Παρίσι, Seuil.

———, (1974). *La Révolution du Langage Poétique*. Παρίσι, Seuil.

Μητροσύλη, Μ. (2001). Θεσμικά Όρια – Οριακοί Θεσμοί. *Εκ των Υστέρων, Ψυχαναλυτικό περιοδικό*, τ. 6.

Mitchell, J. (1974). *Psychoanalysis and Feminism*. Νέα Υόρκη, Pantheon Books.

Rich, A. (1980). Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Signs*, τόμ. 5, τ. 4.

Τζαβάρα, Ε. (1984). Η ψυχανάλυση στην Ελλάδα ή “Μια δυσκολία της ελληνικής ψυχανάλυσης”. Στο Τζαβάρας, Θ. (Επιμ.), *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*. Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.